

Mitől szocialista?

Demokrácia, szabadság, anarchista, marxista, kommunista. Szavak, amiket annyi különböző értelemben használnak, hogy önmagukban semmit nem jelentenek. Ezek közé sorolható a szocialista is.

A szabadversenyos kapitalizmus alapjellemezője, hogy az embereket a gazdasági növekedés eszközeként kezeli. Az alany a tőke, és az objektumok az alkalmazásában dolgozó emberek.

Másik fontos jellemzője, hogy individualizálja, atomizálja és egymással való versenyre kényszeríti őket a megélhetésükért folytatott küzdelemben. Ebben a szisztémában az egyén egyetlen társadalmilag figyelembe vehető értéke, hogy értéktöbbletet termel, illetve hogy azt profitként realizálja. (Az ember annyit ér, amennyi pénzben mérhető nyereséget hoz a gazdaságnak.)

A *Kommunista Kiáltvány*ban szó esik feudális, kispolgári, burzsoá és utópikus szocializmusokról. Ezek a kifejezések a szabadversenyos kapitalizmussal szemben fellépő elképzelésekre, illetve gyakorlati törekvésekre utalnak. Közös tartalmuk a tagadás. Ez a mű a szabadversenyos kapitalizmus elutasítását nevezi szocializmusnak.

A sokféle tagadásból szervesen következik a kérdés: Jelenthet-e valamit a szocializmus pozitív értelemben? Adható-e a szónak pozitív tartalom?

Egy ilyen tartalom meghatározása nem független a történelemszemlélettől. Míg az említett, strukturálisan statikus szocializmusok – a gyakorlati konzekvenciát tekintve – lényegében konzerválják a hierarchikus társadalomszerkezetet, addig Marx történelemszemlélete az osztályok nélküli társadalom perspektívájára fut ki. Ebben a perspektívában gondolkodva körvonalazódik egy történelmi szintézis lehetősége: a tőkés gazdaság működése során létrejött, úgynevezett ipari civilizáció és az emberi (egyéni) szabadság összekapcsolása, ahol a tartalmi tényező a humán oldal, és ennek (puszta nyersanyagként, materiaként) segítő eszköze az ipari technika. (Most nem térek ki azokra a történelmileg termékeny antropológiai következményekre, amelyek az ipari civilizáció nyomán keletkez-

nek.) Mint e lehetőség címzettje és megvalósításának szubjektuma (szociológiai hordozója) kerül be a képbe az ilyen irányú változásban érdekelt bér munkásság.

Ebben a megközelítésben az a társadalmi berendezkedés tekinthető szocialistának, amely lehetővé teszi, hogy a termelők a megélhetésük számára hosszú távú, ezért strukturálisan biztonságos társadalmi környezetet hozzanak létre és tartsanak fenn. Az a társadalmi kapcsolatrendszer, amelyet az együttműködésben érdekelt egyének folyamatosan maguk szerveznek: egymással társulva, szövetkezve maguk alakítanak. (A félreértések elkerülése végett szeretném egyértelművé tenni, hogy itt „A gothai program kritikája”-nak a kommunista társadalom alsó foka értelemben vett berendezkedésről, tehát nem az ún. bőség társadalmáról van szó.)

*

Szokatlan nyelvezetet használ egyik 1919 tavaszán megjelent írásában Lukács György, aki ekkor a Tanácsköztársaság népbiztosa: az osztályok nélküli társadalmat a szeretet társadalmának nevezi. (Zárójelben: a szeretet kifejezés is az említett bizonytalan tartalmú kategóriák típusába tartozik.) Lukács szövege ezt a leegyszerűsítő meghatározást a továbbiakban a kölcsönös megértésre, összetartozásra, szolidaritásra való beállítódáson nyugvó társadalmra konkretizálja. „Maga a gazdaság, a társadalom átalakulása – írja – egymaga nem képes ezt az új társadalmat megteremteni. Pusztá lehetőség marad, ha az emberek nincsenek felkészülve.” Ezért megkerülhetetlen pedagógiai feladat „az embereket egymáshoz közel hozni”. (Jobban belegondolva: mi hozhatja őket egymáshoz közel, ha nem az együttcselekvés – konkrétan a közös érdekből fakadó együttműködés –, melynek legalapvetőbb formája, hogy „szabadon társult egyének közös szükségletre termelnek”?) Lukács a hivatkozott szövegben a szubjektív mozzanatra, lelki összetevőre, pszichológiai feltételre (lényegében a Marxnál kiemelt emberi oldalra) irányítja a figyelmet.

Miért állítja előtérbe Lukács az emberek közötti összetartozás és szolidaritás érzésének a fontosságát? Mert szolidáris együttműködésük (más szóval: a lehetőséghez mint feladathoz való felfejlődés) nélkül az ipari civilizáció technikai adottságai csak kapitalista módon tudnak működni, nem pedig mint őket (a termelőket) segítő eszközök.

*

Amikor Vera Zaszulics rákérdezett Marxnál az oroszországi szocializmus esélyeire, azt a választ kapta, hogy a paraszti együttműködésen nyugvó obszcina-közösség – kedvező esetben – javára lehet egy szocialista irányú átalakulásnak. Marx válaszában – egyebek mellett – nem kevesebbről van szó, mint az említett, szintetizálendő két oldal viszonyáról. Ezek szerint, ha létezik az összetartozás, egymásra utaltság érzése (tudata) és az ebből fakadó szolidáris tevékenység, akkor a „matéria”, az ipari civilizáció kellékei részben utólag is pótolhatók.

A nélkülözhetetlen alap tehát az emberi oldal, az együttműködésre való emberi beállítódás és képesség létrejötte (kifejlődése és begyakorlása).

*

Hogy az emberi oldal előtérbe helyezése nem pusztán a teória vagy egy spekulatív (esetleg az erkölcsi) humanizmus miatt történik, jól mutatja a kérdéskörnek egy – részben ökonómiaiainak is tekinthető – leágazása.

Egy ifjúsági történetben az iskolai osztály nyári táborozásra megy. Miközben a többiek felferik a sátrakat, a „költő” osztálytárs az alábbi verset írja:

*Sátort verni jaj de jó,
Nem esik alá a hó.*

Minden társadalomban (közösségben) végeznek valamennyi többletmunkát. Ide szokás sorolni a munkaképtelenekről (gyerekek, öregek, betegek) való gondoskodást és fedezet megteremtését bizonyos közös feladatok ellátására. Ugyanakkor vízválasztó, hogy önkéntes vagy kikényszerített többletmunkával állunk-e szemben. Történelmileg változó fontos szempont, hogy kinek a hatásköre meghatározni azokat a feladatokat (tevékenységeket, foglalkozásokat), melyekről a termelők többletmunkája gondoskodik.

A szocialista jelzöt csak olyan társadalom (közösség) viseli indokoltan, amelyben a termelők döntenek arról, hogy kiknek a fogyasztása (szükségletkielégítése) érdekében végeznek többletmunkát. Ezért is kulcskérdés a termelők beleszólása abba, hogy kiket fogadnak be a közösségbe, illetve hogy kiket kívánnak eltartani.

Felidézek egy magyarországi kabaréjelenetet az 1980-as évek elejéről. Egy enyhén spicces munkás megszólítja Marx szobrát: „Azt írtad, hogy a proletárok csak a láncukat veszíthetik. És a Trabantom?” (A messziről érkezők számára: a Trabant akkoriban mifelénk csaknem az egyetlen megvásárolható autómárka volt – szinte a személygépkocsi szinonimájának számított.)

Azért idéztem föl a kabaréjelenetet, mert Európában hosszabb ideje hasonló az alaphelyzet: nem tapasztalható, hogy az emberek tömegesen el akarnák utasítani a bérmunkáslétet. Nemcsak elégedetlenkednek a körülményeikkel, hanem kötődnek is az őket kizsákmányoló szisztémához. Az európai kapitalizmus az általa kizsákmányolt termelőket lényegében sikeresen integrálta a rendszerbe. Mivel veszítenivalójuk is van, ezért nem jellemző, hogy kockáztatnának, és föllázadnának a kiszolgáltatottságuk ellen.

Annak idején Rousseau Molière szemére vetette: színdarabjaiban a jók csak beszélnek, a gonoszak viszont cselekszenek. Bár Molière-nek ez a jellemzése nagyon leegyszerűsítő, itt most a cselekvésképtelenség anatómiája az érdekes.

Véletlen, hogy ezzel kapcsolatban ismét Lukács Györgyre kell hivatkoznom. *Szakadék Nagyszálló (Hotel Abgrund)* című 1933-as írásában a kapitalizmus értelmiségi bírálóit egy luxusszálló lakóiként mutatja be. Kritizálják a válságból válságba sodródó rendszert, de arra nem szánják rá magukat, hogy gyakorlatukban is, totálisan szembeforduljanak vele: a szakadék szélén berendezkednek a Nagyszállóba, és annak kényelmét élvezve élik az életüket. A cikk következtetése szerint azzal, hogy nem mennek túl a rendszer elméleti vagy művészi bírálatán, végső soron a kapitalizmus fennmaradását segítik. Mivel semmi olyat nem tesznek, ami okot adna a „kilakoltatásukra”, a rendszer eltartja őket a termelő bérmunkások többletmunkájából.

Abban különböznek a fizetett ügynököktől, hogy elégedetlenkedve, az ellenzéki bátorság, a kritikus beszéd adta pátoz érzésével szolgálják a kapitalizmust. Saját heroizmusuk képzetével látják el ugyanazt az apologetikus gyakorlati funkciót, mint a fizetett ügynök, de egy olyan fogyasztói réteg számára, amelyre az utóbbi nem hat. A szembenállás atmoszférájának szuggesztív elméleti-művészeti megformálásával jóllakatják közönségük elégedetlenségérzését, és ezzel – szándékuk ellenére, de objektíve – rétegszórakoztató feladatot töltenek be.

Egy 1968-ban keletkezett magyarországi regényben olvasható: Új burzsoázia alakul az értelmiségből, és az életformájával mintát ad. Mondhatni: beviszi az értékrendet, a fogyasztási divatokat a munkás-ságba. Amikor mi konferenciát csinálunk, a szerepünk ennél sokkal szerényebb. Itt az értelmiség nem a termelő osztályokba, hanem legfeljebb az értelmiségbe viheti be az elméletet.

*

Ha helytálló az a megállapítás, hogy a mai kapitalizmus (legalábbis Európában) integrálja a bérmunkásságot a rendszerbe, akkor szükséges szembenézni a következővel:

Lehetséges-e ebben a helyzetben olyan cselekvés, amely nem erősíti a neoliberais gazdaságot?

Természetesen lehet tudatosan preferálni olyan viselkedéseket, életformákat, amelyek nem járulnak hozzá a fennálló berendezkedés finanszírozásához, azaz nem gazdagítják a rendszert. Például léteznek olyan fogyasztói magatartások, amelyek – a fogyasztás során tudatosan kivonva magukat forgalmi adó fizetése alól – csökkentik az állami adóbevételeket.

De ez csupán az elutasítás negatív formája, pusztá tagadás: törekvés a kapitalizmust hízáló tevékenységek minimalizálására. Komolyabb méretek esetén nehezítheti a tőkés rendszer működésének hatékonyságát, azonban legfeljebb ártani tud, de önmagában véve nem képez vele szembeni alternatívát. Semmiképpen nem nevezhető szocialistának.

Akkor indokolt pozitív tagadásról beszélni, ha a tőke rendszeréből való részleges kilépés az emberek emancipálódása, önállósulása felé mutat. Ha az emberi tényező felszabadulását segíti. Ez következik be például, amikor egyének önkéntes együttműködése jön létre bizonyos szükségletkielégítések, illetve ezek előfeltételeként, a termelés területén.

Egyének önkéntes együttműködésének kétféle funkciója lehet: defenzív és offenzív – bár nem feltétlenül válnak külön egymástól.

1. Bárhogy is ítéljük meg a jelenlegi kapitalizmust, az út nincs eltorlaszolva a közösségi önvédelem különböző formái előtt. Számos esetben nemcsak érdekeltség, hanem konkrét lehetőség is van arra, hogy az emberek bizonyos szükségletei közös termelésnek, illetve egymással szövetkező egyének gazdálkodásának révén elégjenek ki. Léteznek ilyen lakóhelyi csoportok, termelői kisközösségek, kalákák stb. Semmi nem gátolhatja meg az egyéneket abban,

hogy – saját kezdeményezésükre – a legkülönbözőbb területeken együttműködjenek egymással. Hogy kilépve a piac és a politika szorításából (részlegesen túllépve a tőke és az állami előírások keretein), társadalmi összefogással megpróbálják kiépíteni az önkormányzás, öngazgatás egyes elemeit. Hogy megteremtsék és begyakorolják a közösségi önvédelem, önszervezés gyakorlatát.

2. Tovább megy a pusztá önvédelmén a tagadás offenzív változata. Ebben éppúgy megnyilvánulhat a közvetlen emberi kapcsolatok igénye, mint a tőkés gazdaság személytelen dologi viszonyainak elutasítása (meghaladásának vágya). Ismertebb példák a közösségi gazdálkodásra – sok egyéb mellett – az egyenrangú felek együttműködésére alapozó P2P-mozgalom, valamint a többfelé terjeszkedő Transition Towns termelő mikroközösségek hálózata. E példák megemlítésekor természetesen nem a kisközösségek idealizálása a célom. Azért utalok rájuk, mert akkor is hordoznak magukban alternatív elemeket, ha külső kapcsolataikban nem feltétlenül haladják meg az áruviszonyokat – tehát az eldologiasodás egészét. De e közösségek tagjai egymással való kapcsolataikat kívül helyezik a fennálló rendszer logikáján.

Megtapasztalják a saját erejüket és a közvetlen emberi együttműködés többletét. Magától értetődővé fejlődik bennük az igény és a készség az önálló kezdeményezésre, döntésre, valamint emberléptékű kapcsolatok kialakítására és termelő hasznosítására. Az önkéntes társulás, összefogás ránevel az öntevékenységre, autonóm gondolkodásra, felelős viselkedésre. Elvárja, megköveteli ezt és – egy tanulási folyamatban – kifejleszti az erre való képességet.

Az ilyen – általam szocializtikusnak tekintett – próbálkozások sorsa kétesélyes. Bár működésük során egyértelműen segítenek a résztvevők új képességeinek kibontakoztatásában, személyiségük fejlesztésében, közösségi élmények létrejöttében (vagyis jelentősen gazdagítja őket), mégis némely résztvevő elkedvetlenedhet, kiégphet. Előfordul, hogy egyes kísérletek – különböző okok miatt – elsorvadnak, felszámolódnak. De kedvező feltételek esetén ezek az együttműködési szerveződések lehetnek – a hivatkozott lukácsi értelemben – egy történelmi jövő iskolái is.